

„SUB FATALI CHOLERA“ – CHOLEROVÉ EPIDEMIE POHLEDEM DOPLŇKOVÝCH ZÁPISŮ V CÍRKEVNÍCH MATRIKÁCH Z ÚZEMÍ DNEŠNÍHO SLOVENSKA^[1]

„Sub fatali cholera“ – Cholera Epidemics through the Lens of Supplementary
Entries in Parish Registers from the Territory of Present-Day Slovakia

Taťána Součková – Matej Gogola – Jana Volfová

Abstract: This study examines the dimension represented by supplementary and non-standard entries in parish death registers, aiming to highlight selected examples of atypical records that appeared in these registers during all five major cholera epidemic waves in the territory of present-day Slovakia throughout the nineteenth century. The analysis is based on a comparative reading of seventeen exceptional entries originating from Roman Catholic and Evangelical parish registers across various Slovak regions. Particular attention is paid to narrative and graphical elements, such as marginal notes, symbols, and visual markers that reveal the individual agency and emotional engagement of local clergy during the epidemic crisis. These non-standard inscriptions offer valuable insight into the intersection of epidemiological experience, religious practice, and historical demography in nineteenth-century Upper Hungary. A total of seventeen exceptional register entries were analysed and interpreted for the purposes of this investigation.

Keywords: cholera, epidemics, parish registers, supplementary entries, Slovakia

Historická demografie, 2026, 50:1, 1–22

DOI: 10.21104/HD.2026.1.01

Contact: Mgr. Taťána Součková, PhD., Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Námestie J. Herdu 2, 917 01 Trnava, tatana.souckova@ucm.sk, ORCID: 0000–0001–5225–0368

Mgr. Matej Gogola, PhD., Oddelenie histórie medicíny a zdravotníctva, Ústav sociálneho lekárstva a lekárskej etiky, Lekárska fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, Sasinkova 2, 813 72 Bratislava, matej.gogola@fmed.uniba.sk, ORCID: 0009–0002–0564–8634

PhDr. Jana Volfová, Jiráskova 1813, 755 01 Vsetín, volfova-hovorakova@seznam.cz

Úvod

O epidemiách cholery, ktoré v průběhu 19. století opakovaně udeřily na území dnešního Slovenska, respektive Horních Uher, vznikla již celá řada rozsáhlejších i stručnějších pojednání.^[2] V posledním období zaznamenal výzkum infekčních onemocnění v historické perspektivě ve slovenské historiografii prudký nárůst

[1] Příspěvek byl podpořen z grantového projektu Ministerstva školství SR VEGA 1/0121/25 *Pokles úmrtnosti ako prejav meniacej sa slovenskej spoločnosti od polovice 19. do polovice 20. storočia*.

[2] Výsledky dosavadního slovenského badání o epidemiích, s důrazem na epidemie cholery a jejich odraz v církevních matrikách, přehledně shrnul Ján Golian (Golian, 2023: 87–109).

zájmu, a to i v souvislosti s globální pandemií Covidu-19. Právě tato zkušenost vyvolala v odborné i laické veřejnosti potřebu hledat odpovědi na otázky, které se v moderní době, díky pokroku medicíny, pro značnou část euroatlantické společnosti ocitly spíše na okraji pozornosti. Historici do této široké diskuse přispívají především snahou ozřejmit, jakým způsobem se lidé v minulosti s epidemiemi vyrovnávali, jaká opatření byla zaváděna či jaká svědectví o těchto krizích zanechali jejich současníci.^[3]

Vztáhneme-li výše uvedené na problematiku cholery, často se dostávají ke slovu historičtí demografové, avšak vznikají také texty sociálně-historického či historicko-antropologického charakteru.^[4] Díky systematickému bádání se postupně daří analyzovat dopady jednotlivých vln cholery epidemie na konkrétní populační soubory žijící na území dnešního Slovenska. Nezbytnou součástí těchto výzkumů je vhodně zvolená metodologie a důsledná kritika použitých pramenů. Jedním ze základních typů pramenného materiálu, z nějž je možné vyčíst informace o průběhu jednotlivých vln epidemií, jsou církevní matriky, přesněji řečeno matriky zemřelých.

Ve slovenské historiografii nelze v této souvislosti opomenout práci Antona Lišky, který zevrubně zmapoval průběh cholery epidemie v roce 1831 v Prešovské řeckokatolické eparchii. Autor vykreslil plastický obraz role církve při zvládání epidemie a zároveň popsal dopady cholery nákazy na tehdejší východoslovenské řeckokatolické věřící. Opíral se přitom o širokou škálu pramenů včetně cholery výukových instrukcí a oběžníků, dobových publikací uherských státních a stoličních lékařů a kněží, kronik a podobně, přičemž využíval také matriky řeckokatolických farností (Liška, 2012: 7–9, 63–65). Možnostem a limitům využití církevních matrik v historickém výzkumu se systematicky věnoval Ján Golian, který zpracoval metodiku práce s matričními prameny a jejich interpretace (Golian, 2024b).

Předkládaná studie se v intencích této metodologie zaměřuje na rozměr reprezentovaný „*doplňkovými a nematričními údaji v matrikách*“ (Golian, 2024b: 138–142). V návaznosti na Golianovu definici chápeme nematriční zápisy jako „*náhodné a nesystematické*“, kdy matriky „*suplovaly kroniky nebo jiné prameny*“ a v nichž se specifickým způsobem odrážely regionální a lokální události. Mohly sem patřit informace „*o politických událostech, živelních pohromách, požárech, povodních, vichřicích, kalamitách, ale i o zemětřeseních nebo o památných neštěstích a nehodách*“ (Golian, 2024b: 141–142; Cimmermannová, 1974: 82). Do této kategorie můžeme zařadit i doplňující záznamy související s průběhem cholery výukových

[3] Srov. monotematické číslo slovenského Historického časopisu věnované epidemiím v 19. a 20. století (*Historický časopis*, 2024, 72:3, 401–584). Ke slovenské historiografii epidemií (Kónyová, 2024: 36–46; Golian, 2022).

[4] Za všechny jmenujme například komplexní pojednání o sociálních dopadech cholery výukových epidemií v Uhrách v 19. století z pera Petra Šoltése, či vybrané práce Patrika Derfiňáka, Antona Lišky nebo Lucie Šteflové (Šoltés, 2024; Derfiňák, 2016; Liška, 2022; Šteflová, 2022).

epidemií, jejichž společným jmenovatelem byla potřeba okomentovat, vysvětlit či graficky zvýraznit výjimečnou situaci v konkrétní farnosti.

Cílem studie je představení vybraných nestandardních zápisů týkajících se této nemoci, které se objevovaly v matričních knihách zemřelých v průběhu všech pěti hlavních epidemických choleroých vln na území dnešního Slovenska. Analýza se opírá o kvalitativní přístup a vychází z tezí formulovaných v odborné literatuře k problematice doplňkových matričních záznamů, jimž se snaží dát konkrétní, empiricky podložený obsah. Zvláštní pozornost je věnována možnosti interpretovat tyto zápisy jako prostředek dotváření obrazu zkoumané společnosti a její každodennosti (Golian, 2024b: 142).

V obecné rovině zvolený přístup reflektuje matriky jako pramen, který má „*svůj prvořadý význam nejen z genealogického a demografického hlediska*“, ale je také „*svědkem doby*“, přičemž „*mimomatriční obsah je často zdrojem informací doplňkového charakteru pro mnohé vědní disciplíny*“ (Sarmányová-Kalesná, 1991: 10). Jak upozorňuje Eva Cimmermannová, matriky umožňují čerpat početné údaje o životě lidí v minulosti, a to i nad rámec jejich primární evidenční funkce (Cimmermannová, 1974: 72).

Téma studie je součástí dlouhodobého výzkumného záměru, který zahrnuje širokospektrální analýzu slovenských matrik zemřelých z 19. století v kontextu epidemií cholery. Tento text představuje jeden z jeho dílčích výstupů a jeho ambicí je kromě historicko-antropologické roviny rovněž upozornit na některé interpretační výzvy spojené s výkladem matričních zápisů. Jde totiž o oblast, na kterou je v odborné literatuře prozatím poukazováno spíše všeobecně.

Teoretická a metodologická východiska zkoumané problematiky

Základním rámcem prezentovaného výzkumu je sonda do vybraných církevních matrik zemřelých zachycujících hlavní vlny choleroých epidemií, které postupně zasáhly území dnešního Slovenska v letech 1831/1832, 1848/1849, 1854/1855, 1866/1867 a 1872/1873.^[5] Je třeba doplnit, že již od první epidemické vlny byla vedle církevních matrik vedena také státní evidence počtu nakažených a zemřelých. Úřední statistiky poskytují údaje za jednotlivé župy, případně některé uherské okresy a města. Avšak na úrovni farností a obcí zůstávají matriční knihy zemřelých klíčovým a často nenahraditelným zdrojem informací (Liška, 2012: 63).

Podle státní evidence si v letech 1831/1832 nemoc v Uhrách vyžádala 237 641 obětí z celkového počtu 536 517 nakažených (Linzbauer, 1861: 489–490). Výjimku ve sběru a publikování statistických údajů představuje vlna z let 1848/1849,^[6]

[5] Ke všem vlnám cholery v Uhrách, z nichž některé zasáhly v lokálně omezeném rozsahu i území dnešního Slovenska (Šoltés, 2024: 414–415).

[6] Jak uvádí Peter Šoltés, dílčí výkazy za jednotlivé korunní země byly uveřejňovány v úředních novinách vycházejících ve všech zemských jazycích (Šoltés, 2024: 416).

což bylo zapříčiněno revolučními událostmi a s nimi spojenými změnami administrativního aparátu. Podle historika Petra Šoltése nebyly tehdy úřední záznamy ohledně mrtvých v důsledku cholery i války vedeny a uveřejňovány, což přispělo k tomu, že byla cholerová epidemie „v kolektivní paměti na roky 1848/1849 vytlačena revolucí a občanskou válkou“ (Šoltés, 2024: 416). Současné odhady obětí této vlny nákazy oscilují v širokém rozmezí od 100 000–120 000 až 200 000–250 000 zemřelých (Šoltés, 2024: 416).

Třetí epidemická vlna z let 1854/1855 zasáhla 186 920 osob, přičemž o život připravila 76 614 obyvatel (Drasche, 1860: 104–105). V letech 1866/1867 podlehl epidemii, jejíž šíření bylo úzce propojeno s přesuny armád v rámci prusko-rakouské války, 69 628 osob. Celkový počet nakažených cholerou v rámci této vlny vystoupal k počtu 153 795 (Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, 1869: 90–94; Šoltés, 2024: 416–417). Poslední velká epidemická vlna cholery proběhla v Uhrách v letech 1872/1873 a vyžádala si 190 017 obětí z celkového počtu 449 714 nakažených. Podle výše uvedených obecných statistik činila smrtnost v letech 1831/1832 zhruba 44 %, v letech 1848/1849 kolem 30 %, v letech 1854/1855 také kolem 30 %, v letech 1866/1867 asi 23 % a v letech 1872/1873 přibližně 18 %. Efektivní prevencí před šířením infekce je důsledné dodržování pravidel osobní hygieny, převařování vody a dezinfekce. To však bylo, především v podmínkách venkova a života nižších sociálních vrstev, jen obtížně realizovatelné, což šlo ruku v ruce se skutečností, že lékaři nedokázali choleru účinně léčit (Liška, 2012: 11–14, 101–102; Šoltés, 2024: 414–417; Hegyi, 2024: 585–599; Lopatková, 2015: 39–47). Významnou roli sehrávala také nedůvěra obyvatelstva vůči státům nařizovaným opatřením (Šoltés, 2024: 424–431). V evropském kontextu patřilo Uherské království v roce 1873 k nejvíce postiženým zemím (Grósz, 1874: 17; Golian, 2024a: 480).

Charakteristiku cholery jako infekční nemoci na tomto místě připomeneme jen stručně s odkazem na další autory, kteří se jejímu popisu věnovali dostatečně podrobně, a to včetně pojednání o protiepidemických opatřeních a jejich dobové reflexi. Cholera ve své základní definici představuje infekční bakteriální onemocnění způsobené mikroorganismem *Vibrio cholerae* s relativně krátkou inkubační dobou, pohybující se zpravidla mezi 12 hodinami a pěti dny.^[7] Průběh onemocnění je obvykle krátký, často nepřesahuje pět dní, avšak vyznačuje se závažnými symptomy v podobě akutního zánětu sliznice žaludku a střev. Přenos infekce, kromě přímého styku s nakaženým, nejčastěji probíhá kontaminovanou vodou, ale i prostřednictvím potravin, manipulací s prádlem či jinými předměty znečištěnými výkaly nemocného. U nemocných se rychle rozvíjí nevolnost s těžkými průjmy doprovázená zvracením, což vede k dehydrataci, ztrátě elektrolytů a kolapsovému stavu. Denní ztráta tekutin může dosahovat až 3–15 litrů (Křišťůvková, 2005: 10–11; Bazovská, 2017: 32–35).

[7] World Health Organization, Cholera, <https://www.who.int/health-topics/cholera> (1. 10. 2025).

V bezprostředním kontaktu s nemocnými a umírajícími se často ocitali duchovní všech konfesí, kteří byli v mnoha lokalitách jedinými zástupci intelektuálních elit přítomnými přímo „v první linii“. V historiografii je jejich činnost připomínána alespoň ve formě obecnějších zmínek, případně zvýrazněním individuálních aktivit vybraného kněze. Obětavou péčí o nemocné na východě dnešního Slovenska vyzdvihl Anton Liška. Zároveň konstatoval, že během epidemie v roce 1831 podlehl choleře jen v Prešovské eparchii 15 duchovních (Liška, 2012: 102–103). Reflexi působení evangelických duchovních augsburského vyznání v rámci distriktních protokolů shrnula Lucia Šteflová (Šteflová, 2022: 232–235). V textech Patrika Derfiňáka se zase můžeme dočíst o tom, jak o zprávách a novinkách ohledně zdraví a nemocí, včetně cholery, informoval kněze i „obecný lid“ dobový tisk, konkrétně *Katolícke noviny* (Derfiňák, 2022: 257–262).

Peter Šoltés ve své studii poukázal rovněž na literární aktivitu některých katolických farářů, kteří své poznatky ohledně prevence a léčby cholery přetavili například do textu pro oblíbený *Národný kalendár na rok 1867*, či proticholerové brožury z roku 1866, jež vyjadřovala rozhořčení nad absencí medicínského pokroku i tři desetiletí po vypuknutí první vlny epidemie. Současně připomněl nezastupitelnou úlohu duchovních při komunikaci s nemocnými a prosazování zdravotnických opatření a uvedl příklady jejich mimořádného nasazení, které bylo ze strany státu veřejně oceněno (Šoltés, 2024: 438–439, 442–443, 450–452).

Uvedené sondy do přístupu duchovních čelících ničivým epidemiím lze dále rozšířit o jejich přímá svědectví a postřehy obsažené v církevních matrikách zemřelých. Pro účely prezentované analýzy je nosná především myšlenka Evy Cimmermannové, že ačkoli matriky vznikaly na základě závazných předpisů, zapisovatelé jejich podobu v některých případech ovlivnili vlastní subjektivitou (Cimmermannová, 1974: 82). Díky těmto zvláštním, povahou někdy až kronikářským zápisům je při citlivé interpretaci možné proniknout na základní úroveň autentického prožívání konkrétního člověka, jenž z různých důvodů pocítil potřebu zanechat v oficiálním církevním dokumentu nejen prosté administrativní záznamy, ale také vzpomínku, stopu, emoci.^[8]

Nejvíce zvláštních zápisů je možné v matrikách zachytit pro období let 1831/1832, a to vzhledem k šoku, který „*velká cholera*“ způsobila (Šoltés, 2024: 415). Epidemická vlna, která se přehnala Uhrami v roce 1831 ve spojení s opatřeními, jež měla bránit jejímu šíření, zapříčinila na řadě míst krvavé vzpoury a nepokoje. Cholera přispěla například k vypuknutí povstání rolníků na severovýchodě dnešního území Slovenska. Epidemie se tak „*hluboce zapsala do kolektivní paměti a historického vědomí*“ (Šoltés, 2024: 415, 452).

[8] Srov. též (Revaj, 1959: 83–95; Peterka, 2006: 74–75, 122–123). Orientačně k východiskům paleografie a genealogie v tomto kontextu (Hlaváček – Kašpar – Nový, 1997: 29, 35–37, 47, 51, 55, 56–67, 79–81, 87, 122). Na „*krátké texty*“ o událostech souvisejících s nákazou, které byly v některých případech v řeckokatolických matrikách prešovské eparchie z roku 1831 součástí evidence obětí cholery, upozornil Anton Liška (Liška, 2012: 64).

Postupně však v matrikách naléhavost sdělení souvisejících s cholerou ustupuje do pozadí a objevují se zápisy i jiného charakteru. Může se kupříkladu jednat o vyjádření k situaci po revoluci v letech 1848/1849, kdy maďarština přestala být pro vedení církevních registrů povinným jazykem (Golian, 2024b: 48). Takové zápisky mohou dobře zrcadlit celkový charakter doby, kdy jsou na jedné stránce matriční knihy zaznamenány oběti cholery a vedlejší list obsahuje optimistické oznámení o začátku evidování zemřelých farníků ve slovenském jazyce. Opadávání intenzity a četnosti mimomatričních záznamů spojených s cholerou je dáno několika faktory, které se vzájemně doplňují. Po první epidemické vlně nemoci v roce 1831 se cholera stala nevídanou součástí života dobové uherské společnosti a opětovné návraty nákazy, jakkoli byly stále ničivé, už nepředstavovaly neznámý jev. Existovala řada těch, kteří zažili všechny vlny epidemie, jež se Horními Uhrami přehnal v průběhu více než čtyř desetiletí (Šoltés, 2024: 414).

Je třeba zmínit také proměny ve formální podobě matrik, které počínaje tezeziánskými a josefínskými reformami směřovaly k unifikaci vedení evidence. Od osmdesátých let 18. století byla původní lineární podoba zápisů nahrazována tabulkovou formou, v níž byly definovány základní rubriky, které byly postupem času obsahově rozšiřovány. Proces sjednocování způsobu vedení matriční evidence neprobíhal všude stejným tempem a ještě ve třicátých či čtyřicátých letech 19. století je možné najít matriky, kde zůstal zachován lineární zápis (Golian, 2024b: 44, pozn. 9, 46–47). Podobně fungovalo také zaznamenávání příčin úmrtí, které sice měly být uváděny již od doby vlády Josefa II., avšak i zde je třeba konstatovat, že zavádění tohoto opatření do praxe bylo na území dnešního Slovenska pozvolné a nerovnoměrné. Určení příčiny úmrtí bylo výrazně limitováno i kompetencemi duchovních, kteří matriky vedli a kteří často nebyli schopni přesný důvod smrti identifikovat (Golian, 2024b: 47, 114). Empirický výzkum matrik v souvislosti s cholerou nicméně ukazuje, že pokud se v některé lokalitě nákaza objevila, respektive zapisovatel vyhodnotil, že by se mohlo jednat o cholera, bylo to v matrice uvedeno. Tento jev byl běžný navzdory faktu, že cholera zdaleka nebyla jedinou epidemií, která v průběhu 19. století periodicky ohrožovala populaci. Časté byly infekce neštovic, černého kašle, spalniček, spály, úplavice, skvrnitého tyfu apod. (Golian, 2024b: 144–148; Tišliar, 2021).

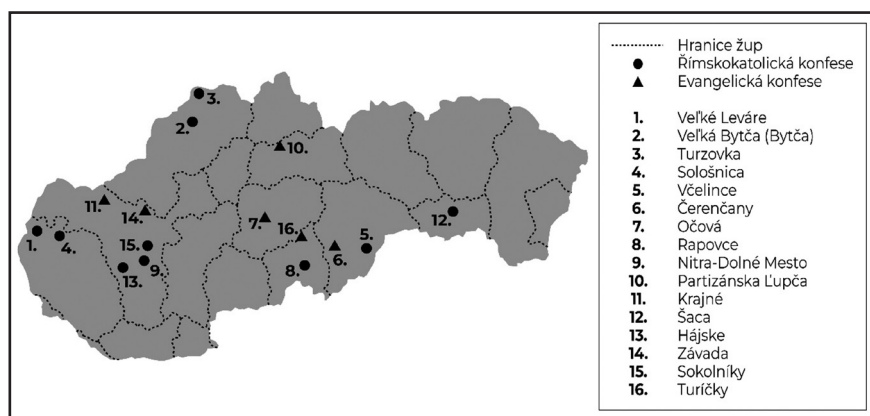
V současnosti je díky digitalizaci možné matriky zemřelých zkoumat v online prostoru na portálu FamilySearch,^[9] což je i případ námi zpracovaných informací. Pramenná základna, z níž prezentovaný výzkum vychází, čítá celkově 4 936 záznamů v matrikách zemřelých pro sledovaná období cholerozických let 1831/1832, 1848/1849, 1854/1855, 1866/1867 a 1872/1873. Pod pojmem záznam jsou míněny zápisy o choleře jako o příčině úmrtí v jednotlivých hornouherských farnostech. Toto rozlišení zohledňuje běžný stav dobových matričních registrů, kdy matrika

[9] <https://www.familysearch.org/cs/global>.

zemřelých nebyla vedena jako samostatná kniha a v jednom svazku byly často společně evidovány křty, sňatky i úmrtí. Databáze FamilySearch navíc zpřístupňuje slovenské matriky částečně v podobě mikrofilmů a nemusí vždy platit, že jeden mikrofilm odpovídá pouze jednomu svazku. Ze souhrnného počtu 4 936 záznamů se 3 401 týká katolických, 961 evangelických (evangelických augsburského vyznání i reformovaných) a 469 řeckokatolických matrik; 103 záznamů odráží evidenci židovské náboženské obce.

OBRÁZEK 1. HISTORICKÉ HRANICE ŽUP Z 2. POLOVINY 19. STOLETÍ NA MAPĚ DNEŠNÍHO ÚZEMÍ SLOVENSKA

PICTURE 1. HISTORICAL BOUNDARIES OF COUNTIES FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY ON THE MAP OF THE PRESENT-DAY TERRITORY OF SLOVAKIA

Zdroj: Na základě podkladů autorů zpracoval Peter Rybár (Rybart).

Source: Based on the authors' materials, the map was prepared by Peter Rybár (Rybart).

TABULKA 1. POČTY MIMOMATRIČNÍCH ZÁPISŮ V MATRIKÁCH ZEMŘELÝCH TÝKAJÍCÍCH SE CHOLERY BĚHEM HLAVNÍCH EPIDEMICKÝCH VLN NA ÚZEMÍ DNEŠNÍHO SLOVENSKA

TABLE 1. COUNTS OF SUPPLEMENTARY AND NON-STANDARD ENTRIES IN PARISH DEATH REGISTERS RELATED TO CHOLERA DURING THE MAJOR EPIDEMIC WAVES IN THE TERRITORY OF PRESENT-DAY SLOVAKIA

1831/1832	1848/1849	1854/1855	1866/1867	1872/1873
73	9	5	5	4

Zdroj: FamilySearch.org a archiv autorů.

Source: FamilySearch.org and the authors' archival materials.

V rámci zpracovávání uvedených církevních registrů bylo identifikováno 96 zvláštních matričních zápisů, z nichž bylo pro účely předkládané studie zpracováno 17. Nejvyšší počet, devět, reflektuje vlnu epidemie z roku 1831. Dva zápisy se týkají vlny cholery náklady v roce 1849, jeden z přelomu let 1855/1856, čtyři z let 1866 a nakonec poslední zápis je příkladem pro rok 1873. Studie přibližuje záznamy, ale také grafické zvláštnosti, které odlišovaly způsob zapisování cholery od ostatní evidence. Zvolené vpisky reflektují všech pět nejsilnějších vln cholery epidemie, což je odpovědí na aktuální poptávku slovenské historiografie po komplexnějším pohledu na průběh jednotlivých epizod masivního šíření nákazy. V rámci současného stavu bádání byla totiž pozornost slovenských historiků z větší části zaměřena primárně na první vlnu cholery z roku 1831, na což upozorňuje Ján Golian (Golian, 2023: 91–92).

Klíčem pro konečný výběr mimomatričních vpisků nebyla konfesní příslušnost jejich autora, ale obsah jednotlivých záznamů. V rámci komplexní heuristiky byly nakonec vybrány příklady matrik katolických a evangelických augsburského vyznání, a to se zřetelem na alespoň přibližné geografické pokrytí dnešního slovenského území. Matriky zemřelých dalších církví (židovské, reformované křesťanské) nebyly zařazeny proto, že v nich nebyly nalezeny vhodné příklady záznamů, anebo matriky pro dané období nejsou v online prostoru k dispozici.^[10] Dalším důvodem je skutečnost, že analýza například řeckokatolických matrik již byla, minimálně pro rok 1831, v literatuře zpracována, byť v obecnějších obrysech (Liška, 2012). Uvedené samozřejmě nevylučuje další výzkum a s ním i případné budoucí opětovné pokrytí těchto církevních registrů.

Zápisy z roku 1831

Jak bylo uvedeno výše, první vlna cholery epidemie znamenala pro uherskou společnost mimořádně silný otřes. To se odrazilo také v četnosti, s jakou se v tomto období objevovaly v matrikách zemřelých různé varianty delších či kratších nematričních záznamů. Z hlediska analýzy spočívá význam těchto poznámek, textů a komentářů v jejich samotné existenci v rámci matričních knih. Duchovní právem předpokládali, že matrika zůstane důležitým dokumentem doby. Zjevně si uvědomovali trvalou hodnotu matrik jako oficiálního dokumentu, který měl přetrvat i v případě ztráty jiných typů písemností, jako byly různé instrukce, oběžníky, opatření, korespondence či administrativní spisy. Zejména delší doplňkové zápisy svědčí mimo jiné o dobré informovanosti kněží ohledně charakteristiky cholery jako nemoci a možných způsobů jejího léčení (Golian, 2024b: 156).^[11]

^[10] Matriky zemřelých pravoslavné církve jsou na portálu FamilySearch dostupné pouze pro Komárno a Sokolníky, avšak nikoliv pro roky, v nichž probíhaly cholery epidemie.

^[11] Srov. Liška (2012: 52–63); Šoltés (2024: 453).

Tři úvodní analyzované příklady mají společný především narativní charakter, který je výrazný zejména u prvních dvou. Římskokatolický kněz ze západoslovenské farnosti Velké Leváre psal svůj text až s jistým časovým odstupem, a sice po skončení vlny epidemie a před začátkem zapisování zemřelých z následujícího roku. V obsáhlém záznamu zabírajícím třičtvrtě strany sumarizuje všechny jemu dostupné údaje o šíření cholery „z Persie“ do Ruska, kde se infekci nepodařilo zastavit. Dále detailně líčí postup nákazy, která dospěla až do jeho farnosti, věnuje se příznakům nemoci a její léčbě. Zajímavá je zmínka, že nemoc se řešila i v Anglii, což svědčí o tom, že disponoval řadou poznatků i v mezinárodním měřítku. Jde o příklad velmi obsírného svědectví, které prozrazuje potřebu vypsát vše, co bylo s cholerou spojeno, avšak také poukazuje na evidentní osobní, dalo by se říci až „vědecký“, zájem o detailní poznání nemoci a možností jejího léčení. Celý zápis, jenž má kronikářský charakter, je ukončen všeříkajícím výrazným křížkem.^[12]

Podobně důkladně se ohledně cholery vyjádřil duchovní v římskokatolické farnosti Velká Bytča (dnes Bytča) na severozápadě dnešního území Slovenska. Z paleografického hlediska byl zápis s velkou pravděpodobností psán postupně v několika fázích. Jeho autor věnuje pozornost původu a šíření cholery, přičemž nejprve hovoří o tom, že nemoc propukla v roce 1814 u řeky Gangy, zahubila obrovské počty („*miliony*“) lidí a postupně se rozšířila až do Ruska. Odtud se po roce 1830, v souvislosti s vojenským potlačením protiruského povstání v Polsku, dostala do Uher, kde tvrdě udeřila. V poslední části textu jsou již konkrétně vyjmenovány příznaky cholery (žaludeční obtíže, zvracení, průjmy, křeče) a uvádí se zde, že smrt někdy nastala v řádu pěti až sedmi hodin. Text, zapsaný také až po odeznění epidemické vlny, je uzavřen formulací, která explicitně odhaluje i motivaci jeho vzniku. Tou bylo zanechání zprávy o těžkých časech, jež pro mnoho lidí skončily tragicky.^[13]

Třetí zápis ze severoslovenské Turzovky je oproti příkladům výše obsahově stručnější. Na druhou stranu je však uvozen výrazným zvoláním „*Ad perpetuam Rei Memoriam!*“, tedy volně přeloženo „na věčnou památku“. V této římskokatolické matrice zemřelých jsou oběti cholery označeny počáteční a koncovou poznámkou. Text uvozující seznam zemřelých na cholera pod sugestivním nadpisem stručně shrnuje, že „*cholera orientalis*“ přišla z Ruska přes Halič. I tento

[12] Státní archiv (dále SA) v Bratislavě, římskokatolická farnost Velké Leváre (Malacky), matrika zemřelých, 1801–1852, inv. č. 2595, fol. 175, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-1SK5-L?wc=9P3Z-6TG%3A107654301%2C109608201%2C139704701%2C139767301%26cc%3D1554443&lang=cs&i=133&cc=1554443> (4. 9. 2025).

[13] SA v Bytči, římskokatolická farnost Velká Bytča, matrika zemřelých, 1813–1842, inv. č. 71, fol. 130–131, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:333Q-GRQC-9Z3L?wc=9P32-N38%3A107654301%2C114742501%2C129805801%2C129915501%26cc%3D1554443&lang=cs&i=478&cc=1554443> (4. 9. 2025).

lapidární záznam svědčí o informovanosti duchovních a o jejich snaze zasadit lokální událost do širšího geografického rámce.^[14]

Vedle narativních textů se objevovaly také záznamy mající osobité grafické zpracování, což je zřetelně odlišovalo od běžné evidence. Římskokatolický duchovní ze západoslovenské farnosti Sološnica využil prakticky celý prostor matriční stránky k vytvoření rozsáhlého vizuálního svědectví o průběhu epidemie a o pohřbívání zemřelých na nově zřízeném hřbitově. Text je zapisován nejen v horizontálních řádcích, ale také vertikálně a místy šikmo napříč stránkou. Kromě textu se objevují svěbytné grafické prvky, například zvýraznění číslce u prvního zemřelého na cholera doplněné kresbou lebky se zkříženými hnáty. Vážnost situace je v jeho zápisech výtvarně znázorněna i u názvů měsíců. Zatímco v případě měsíců června a července jsou názvy podtrženy a doplněny křížkem, v měsíci září, kdy cholera vypukla, jsou už křížky tři. Naléhavost ničivých dopadů epidemie následně vizuálně graduje u nadpisu měsíce říjen, kdy je slovo „*Octobris*“ doplněno čtyřmi křížky a počáteční písmeno „O“ je zdobené jako hrůzný obličej vyjadřující symbolické grafické znázornění „personifikované“ cholery. V této formě se „O“ vyskytuje i na další stránce, ale pak jeho výtvarné prvky mizí společně s tím, jak v říjnu nákaza ustupovala. Zvýrazněn je i konec epidemie, kdy kněz doplnil celkový součet zemřelých ve farnosti za dané období a zvlášť vyznačil počet obětí cholery. Matriční zápis působí silně emotivním dojmem.^[15]

Římskokatolický farář z gemerské obce Včelince zvolil méně expresivní, avšak přesto specifický grafický styl. Zápisy v matrice v roce 1831 jsou od objevení se prvních případů cholery, která je uvedena a následně opětovně zdůrazněna jako smrtící („*sub grassante fatali cholera*“), označeny zvláštními značkami. U zemřelých není výslovně uvedeno, že se stali oběťmi cholery, avšak vzhledem k nadpisu to lze předpokládat. Zápisy jsou navíc doplněny textem poznámky, která říká, že vzhledem k nebezpečí nákazy bylo pro kněze někdy obtížné se k umírajícím dostat, přičemž duchovní vysvětluje, že činil, co bylo v jeho silách. V kontextu informace o poslední zpovědi a přijetí eucharistie se u zemřelých na cholera objevují hvězdičky označující zesnulé, kteří se nemohli nebo nestihli před smrtí vyzpovídat. Vedle hvězdiček jsou v matrice i „uvozovky“, jež označují děti, které ještě ke zpovědi přistupovat nemohly (Golian, 2024b: 46–47). Toto označení se u zemřelých dětí objevuje v matrice i na dalších místech. Hvězdičky u dospělých

[14] SA v Bytči, římskokatolická farnost Turzovka, matrika zemřelých, 1813–1842, inv. č. 1215, fol. 261, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRQZ-9S81?wc=9P32-2NG%3A107654301%2C130141601%2C130616401%2C130616402%26cc%3D1554443&lang=cs&i=607&cc=1554443> (4. 9. 2025).

[15] SA v Bratislavě, římskokatolická farnost Sološnica (Malacky), matrika zemřelých, 1801–1853, inv. č. 2118, fol. 315–316, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-YX9Z-5M?wc=9P3Q-C6N%3A107654301%2C109608201%2C139567901%2C139591101%26cc%3D1554443&lang=cs&i=74&cc=1554443> (5. 9. 2025).

jsou však zapisovány pouze u cholery a slouží jako svého druhu identifikátor obětí epidemie.^[16]

OBRÁZEK 2. DETAIL Z MATRIKY ZEMŘELÝCH, ROK 1831, ŘÍMSKOKATOLICKÁ FARNOST SOLOŠNICA

PICTURE 2. DETAIL FROM THE DEATH REGISTER, YEAR 1831, ROMAN CATHOLIC PARISH OF SOLOŠNICA

29 ^a Kosiček Michael Colonus Mariae	12.	in fenezi.	Colonia
ja Šťasták Antonie Ignacii filius	5. diebus	in fenezi.	
2 ^a Jurovics Michael Ignacius pater	96.	in fenezi.	
6 ^a Jurovics Elisabetha Ignacii filia	40.	in fenezi.	
7 ^a Minarovics Michael Stephan Coloni	13.	in fenezi.	
13 ^a Čudi Michael Jacob Coloni pater	7.	in fenezi.	
16 ^a Šubek Eva Stephan Coloni ux	40.	in fenezi.	
18 ^a Barantovics Martinus Domelarius	64.	in fenezi.	
20 ^a Šubek Catharina Michaelis filia vidua	66.	in fenezi.	
21 ^a Barantovics Paulus Ignacii filius	30.	in fenezi.	
25 ^a Jan Kovics Agnes Michaelis domi ux	48.	in fenezi.	
Adem Buda Elisabetha Ignacii filia vidua	26.	in fenezi.	
27 ^a Jurovics Maria Ignacii filia vidua	70.	in fenezi.	
3 ^a Čudi Michael Jacob Coloni pater	6.	in fenezi.	
ja Molni Josephus Ignacii filius	6.	in fenezi.	
2 ^a Jurovics Helena Ignacii filia vidua	30.	in fenezi.	
Adem Novák Thomas Ignacii filius	6.	in fenezi.	
5 ^a Dikavš Martina Laurencii Coloni ux	50.	in fenezi.	
Adem Slavati Elisabetha Ignacii filia vidua	60.	in fenezi.	
Adem Jan Kovics Thomas Colonus	40.	in fenezi.	
6 ^a Bapež Anna Jacob filia	14.	in fenezi.	
Adem Čudi Thomas Colonus	68.	in fenezi.	
Adem Šedák Catharina Ignacii filia	14.	in fenezi.	
Adem Šedák Anna Ignacii filia	2.	in fenezi.	
7 ^a Novák Andreas Domelarius	50.	in fenezi.	

Zdroj: SA v Bratislavě, římskokatolická farnost Sološnica (Malacky), matrika zemřelých, 1801–1853, inv. č. 2118, fol. 315–316. Digitální kopie zpřístupněna na FamilySearch.org.

Source: State Archive in Bratislava, Roman Catholic Parish of Sološnica (Malacky), Register of Deaths, 1801–1853, inv. no. 2118, fols. 315–316. Digital copy available at FamilySearch.org.

[16] SA v Bytči, římskokatolická farnost Včelínice, matrika zemřelých, 1813–1836, inv. č. 1456, fol. 190–191, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3357-9R1Y-GKL?wc=9P3Y-1XM%3A107654301%2C107715901%2C161768701%2C161773201%26cc%3D1554443&lang=cs&i=125&cc=1554443> (5. 9. 2025).

Matrika zemřelých z evangelické farnosti augsburského vyznání Čerenčany, které leží nedaleko Rimavské Soboty, prozrazuje velkou pečlivost tamního duchovního, jemuž nechyběl cit pro detail. Kromě obvyklých a povinných formulací poctivě zapisoval k zemřelým i konkrétní poznámky, třeba i to, že smrt si pro první oběť cholery, Michaela Vargu, přišla na rimavskosobotských „loukách“ či „polích“ („*in pratis RimaSzombathiensibus*“). Díky tomu, že několik počátečních případů cholery popsal farář podrobně, se dozvídáme, že byl u nemocných a zemřelých přítomen lékař. Ten například jasně stanovil, že jedno z úmrtí nemohlo nastat v důsledku nadměrného pití studené vody, které údajně způsobilo zánět střev, ale že se jednalo o cholera. Ovšem od momentu, kdy duchovní v matrice na bok stránky zaznačil stupňování nákazy („*cholera grassatur*“), jsou již zápisy o zemřelých stručnější, což samo o sobě vypovídá o naléhavosti situace. Matrika z Čerenčan není rozdělena do tabulkových rubrik, zápisy jsou i v této době lineární, avšak přehlednosti jednotlivých údajů je kromě pořadových čísel dosaženo také zřetelným zvýrazněním jména zesnulého, které je navíc podtrženo.^[17]

Některé případy církevních registrů z počátku třicátých let 19. století ilustrují pozvolnost zavádění praxe zaznamenávání příčin úmrtí, kdy výjimku mohla tvořit právě cholera (Golian, 2024b: 47). Ve středoslovenské Očové byl první zesnulý v důsledku cholery místním evangelickým duchovním označen křížkem a slovem „*cholera*“. Opakování této smrtelné diagnózy je dále vyznačováno jen rychlou pomlčkou.^[18] Podobný přístup lze pozorovat v římskokatolické farnosti Rapovce ležící v dnešním okrese Lučenec. Zde jsou oběti cholery označeny křížkem v rubrice, kde se běžně zaznamenávalo přijetí poslední zpovědi a eucharistie. U dětí jsou, analogicky k praxi ve Včelincích, uvedeny pouze tečky. Duchovní v Rapovcích navíc tento způsob označování zpětně vysvětlil v krátké poznámce zapsané až po odeznění epidemické vlny „*cholery orientalis*“. Skutečnost, že souhrnný přehled obětí vznikl ex post, naznačuje, že v průběhu samotné epidemie nebylo možné se věnovat systematickému doplňování evidence o detailní informace.^[19]

[17] SA v Levoči, evangelický církevní sbor Čerenčany, matrika zemřelých, 1806–1853, inv. č. 281, fol. 90, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GT94-8D2?wc=9PQ9-RM3%3A107654101%2C112615301%2C127867401%2C127867402%26cc%3D1554443&lang=cs&i=358&cc=1554443> (5. 9. 2025).

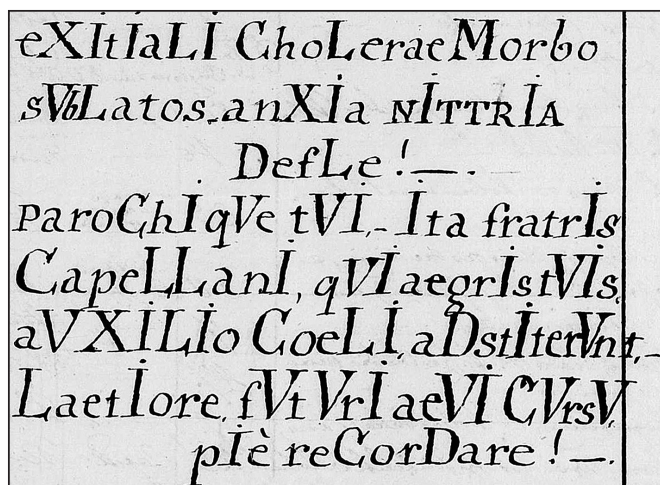
[18] SA v Bytči, evangelický církevní sbor Očová, matrika zemřelých, 1784–1870, inv. č. 943, fol. 145, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-9T97-NFL?wc=9PQ9-HZQ%3A107654101%2C130802401%2C130825101%2C130836601%26cc%3D1554443&lang=cs&i=75&cc=1554443> (5. 9. 2025).

[19] SA v Bytči, římskokatolická farnost Rapovce, matrika zemřelých, 1799–1836, inv. č. 1100, fol. 263, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTM6-9ZCC?wc=9P31-4WG%3A107654301%2C110255601%2C138895501%2C950225201%26cc%3D1554443&cc=1554443&lang=cs&i=117> (5. 9. 2025).

Z hlediska formy je zajímavý také zápis z matriky zemřelých vedené v římskokatolické farnosti Nitra – Dolné Mesto. Zvláštní záznam má z vizuálního hlediska charakter epigrafického nápisu, respektive chronogramu, jenž se výrazně odlišuje od kurzivního písma použitého ve zbytku knihy.^[20] S trochou poetické nadsázky lze konstatovat, že kněz chtěl tímto způsobem vytvořit pomníkovou památku alespoň v matrice, když neměl možnost učinit to na jiném místě. Jedná se o výzvu „*zarmoucené Nitře*“, aby si navždy uchovala vzpomínku na své duchovní, kteří v daném roce pomáhali nemocným, a aby oplakávala ty, jež padli „*zhoubné choleře*“ za obět.^[21]

OBRÁZEK 3. DETAIL Z MATRIKY ZEMŘELÝCH, ROK 1831, ŘÍMSKOKATOLICKÁ FARNOST NITRA – DOLNÉ MESTO

PICTURE 3. DETAIL FROM THE DEATH REGISTER, YEAR 1831, ROMAN CATHOLIC PARISH OF NITRA – DOLNÉ MESTO

Zdroj: SA v Nitře, římskokatolická farnost Nitra – Dolné Mesto, matrika zemřelých, 1785–1838, inv. č. 686, fol. 393. Digitální kopie zpřístupněna na FamilySearch.org.

Source: State Archive in Nitra, Roman Catholic Parish of Nitra – Dolné Mesto, Register of Deaths, 1785–1838, inv. no. 686, fol. 393. Digital copy available at FamilySearch.org.

[20] Číslice chronogramu reprezentují (v celkovém součtu dvakrát po sobě, v obou odstavcích nápisu) rok 1831.

[21] SA v Nitře, římskokatolická farnost Nitra – Dolné Mesto, matrika zemřelých, 1785–1838, inv. č. 686, fol. 393, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-811P-PCK?wc=9PQQ-82C%3A107654301%2C107660801%2C110064602%2C141407101%26cc%3D1554443&lang=c&i=166&cc=1554443> (5. 9. 2025).

Zápisy z roku 1849

Od druhé vlny cholery epidemie v Horních Uhrách lze v analyzovaném materiálu pozorovat postupnou proměnu povahy nematričních zápisů. Ty se stávají kratšími, méně narativními a často se prolínají s reflexí dalších společenských a politických událostí. Cholera už nepředstavovala neznámou hrozbu, přesto ale zůstávala neporazitelnou nákazou, která si nadále brala desítky tisíc životů.^[22]

Výrazným příkladem z tohoto období je evangelická matrika ve farnosti Partizánska Lupča, ležící mezi Ružomberkom a Liptovským Mikulášem. Epidemie zde v roce 1849 udeřila s velkou intenzitou, což se odrazilo v rozhodnutí místního duchovního věnovat osudům některých zemřelých zvláštní pozornost. V řadě spíše stručnějších záznamů se objevily dva na sebe navazující zápisy, z nichž jeden je obsahově rozsáhlejší. Oba záznamy se vztahují ke dni 5. listopadu 1849. První z nich hovoří o tom, že zemřel „*Ján Ivanovits, zdejší mešťan a čižmár, 40 ročný*“. Na něj navazuje text ve znění: „*Daniel z viš [sic] jmenovaného otce a Marii Bezbruchy 12 ročný sin [sic]. Eva také Jana Ivanovits a Marii Bezbruchy 14 ročný dcera – Otec, syn a dcera takmer naráz na cholery zemřeli [sic]*“. Tragédii rodiny uzavírá smrt dalšího syna manželů Jána a Marie, Ondreje, který svého otce a sourozence přežil jen o dva dny. V jeho případě však matrika jako příčinu úmrtí uvádí blíže neurčenou „*suchou nemoc*“. Tento rozšířený matriční záznam znovu dokladuje, že cholera znamenala pro obyvatele i jejich duchovní správce psychologicky extrémně těžkou zkušenost.^[23] Z hlediska interpretačního potenciálu je tento případ významný i tím, že ukazuje, jak matriky umožňují sledovat krátkodobou dynamiku mortality v rámci jedné domácnosti. Takto strukturovaný zápis by nebyl možný v agregovaných statistikách, zatímco v matriční evidenci vystupuje s plnou konkrétností a časovou návazností.

Další příklad pochází z evangelické matriky farnosti Krajné nacházející se na západě Slovenska. Zde jsou příčiny úmrtí systematicky uváděny pouze u obětí cholery, přičemž jedinou výjimku představuje záznam o úmrtí na horečku na konci roku 1849. Tato selektivnost opět podtrhuje výjimečné postavení cholery v rámci dobové percepce nemocí a naznačuje, že právě cholera úmrtí byla považována za natolik závažná, že si zasloužila explicitní označení. Předmětná matrika je však ukázkou zaznamenání nejen epidemiologických, ale také politických událostí. Konkrétně se jedná o zprávu, že od měsíce srpna mohou evangelici vést své církevní registry ve slovenském jazyce, a to „*na základe rovnoprávnosti*

[22] K druhé vlně cholery v kontextu dalších událostí v tomto období v Uhrách srov. (Fazekas, 2024: 103–120).

[23] SA v Bytči, evangelický církevní sbor Partizánska Lupča, matrika zemřelých, 1783–1974, inv. č. 772, fol. 295, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RQV-9KZ8?wc=9P3G-SPD%3A107654101%2C118119901%2C118554301%2C118554302%26cc%3D1554443&lang=c&cc=1554443> (5. 9. 2025).

[...] *od Cisaře [sic] a Krále Fraňa Josefa I.*“. Na jediné dvoustraně matriční knihy se tak propojují dějiny epidemie s dějinami jazykové a národnostní politiky, a to v perspektivě lokální církevní praxe.^[24] Tento příklad ilustruje širší potenciál nematričních zápisů jako pramene k sociálním a politickým dějinám. Matriky zde nepůsobí pouze jako evidenční nástroj, ale jako médium, v němž se bezprostředně odrážejí zásadní proměny dobového světa. Cholera je v tomto kontextu jedním z několika faktorů, které formovaly zkušenost místních komunit, avšak její přítomnost v matrikách zůstává vizuálně i obsahově dominantní.

Zápis z přelomu let 1855–1856

Třetí vlna cholery epidemie je z hlediska zvláštních matričních zápisů v předmětné analýze zastoupena pouze jedním záznamem, respektive jeho grafickou podobou. Uvedený příklad zápisu se vztahuje k případům cholery, které se v již výše zmíněné římskokatolické farnosti Včelince vyskytly na přelomu let 1855 a 1856. Úhledný rukopis s ozdobnými prvky, především zvýrazněním počátků nového kalendářního roku, představuje vizuální „odlehčení“ jinak smutné evidence a svědčí o individuální tvořivosti duchovního, jenž matriční zápisy vedl přehledně a jasně. Zatímco u jiných let se omezil na geometrické vzory, přelom roků 1855 a 1856 doplnil nejen vlnovkou, ale také kresbičkami ve tvaru (pravděpodobně) květů. Toto grafické „ozdobení“ seznamu zemřelých, do něhož spadá i pokračující výskyt cholery v novém roce, působí na první pohled až optimistickým dojmem. Lze jej interpretovat buď jako osobní výraz naděje zapisovatele spojený s nástupem nového roku, nebo jako snahu zachovat estetický řád a srozumitelnost evidence i v období zvýšené mortality. V každém případě jde o příklad výrazného zlidštění jinak strohé matriční evidence.^[25]

Zápisy z roku 1866

Z hlediska formální stránky vedení matrik zemřelých byly v roce 1866 normou již předtištěné rubriky. Oproti předchozím dekadám, v nichž byly jednotlivé kolonky často nadepisovány ručně, se evidence v polovině 19. století vyznačuje vyšší mírou standardizace (srov. Golian, 2024b: 47). Přesto však ani tento proces

[24] SA v Bratislavě, evangelický církevní sbor Krajné (Myjava), matrika zemřelých, 1837–1866, inv. č. 1203, fol. 146–147, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-FH7?wc=9P3D-2NT%3A107654101%2C109865701%2C121785601%2C121938601%26cc%3D1554443&lang=cs&i=44&cc=1554443> (5. 9. 2025).

[25] SA v Bytči, římskokatolická farnost Včelince, matrika zemřelých, 1837–1896, inv. č. 1459, fol. 78–79, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMG-ZCM?wc=9PQM-ZJ3%3A107654301%2C107715901%2C161768701%2C138903401%26cc%3D1554443&lang=cs&i=48&cc=1554443> (5. 9. 2025).

unifikace zcela nevyloučil vznik doplňkových či nematričních zápisů, zejména v souvislosti s mimořádnými událostmi, jakou byla cholera epidemie. Římskokatolická matrika z východoslovenské Šace (dnes je Šaca městskou částí Košic) je vedena úsporně, zapisující duchovní byl nanejvýš stručný, avšak přesto se v případech cholery objevují trojitá podtržení, která opět poukazují na závažnost diagnózy.^[26]

Zcela odlišný charakter má zápis v matrice zemřelých římskokatolické farnosti Hájske, situované v Nitranské župě. Záznam je příkladem propojení dějin cholery s dějinami Uherského království, konkrétně s přítomností vojenských posádek na území dnešního Slovenska v rámci prusko-rakouského konfliktu. Jak již bylo uvedeno výše, tyto okolnosti měly na šíření cholery přímý vliv a mezi zasaženými oblastmi byla i Nitranská župa, kde se Hájske nachází (Šoltés, 2024: 416). Záznam v matrice zemřelých je úlevným zvoláním, že těžký rok 1866 je u konce a že v jeho průběhu vyhasly mnohé životy, a to kvůli kruté choleře, hladu i válce. Na závěr kněz vyjádřil naději, že tyto zlé časy jsou u konce. Tento text přesahuje rámec předtištěných tabulek a představuje typický příklad situace, kdy potřeba reflexe mimořádné zkušenosti převážila nad formálními omezeními matriční knihy. Z metodologického hlediska jde o doklad toho, že ani pokročilá standardizace evidence nezabránila duchovním v tom, aby matriky využívali jako prostor pro komentář k zásadním událostem své doby.^[27]

Další případ pochází z evangelické matriky jihoslovenské farnosti Závada ležící v mezi Velkým Krtišem a Lučencem. Ke 30. říjnu 1866 je zde zaznamenáno úmrtí rolníka Pavla Trniaka, který „byl v B. Bystrici na kapustě tam se nakazil, přišel domu na ní zemřel“. Příčinou jeho skonu byla cholera a zajímavostí je, že byl v dané době ve farnosti jedinou obětí. Snad proto jsou u něj zaznamenány i konkrétní okolnosti, za nichž se nakazil.^[28] I takový stručný, avšak konkrétní popis okolností nákazy nabízí širší interpretační možnosti. Umožňuje uvažovat o mobilitě venkovského obyvatelstva, charakteru sezónních prací i o rizicích spojených s přesunem osob mezi regiony v období epidemie. Zároveň vyvolává otázky ohledně možného sekundárního šíření nákazy, které však nelze na základě

[26] SA v Levoči, římskokatolická farnost Šaca, matrika zemřelých, 1852–1869, inv. č. 811, fol. 306, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R7Q-9XQK?wc=9P3R-YWL%3A107654301%2C109211501%2C135493301%2C135493302%26cc%3D1554443&lang=cs&i=440&cc=1554443> (7. 9. 2025).

[27] SA v Nitře, římskokatolická farnost Hájske, matrika zemřelých, 1861–1885, inv. č. 1154, fol. 28, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GBRP-YF9?wc=9PQS-3YQ%3A107654301%2C113169901%2C159138901%2C159144401%26cc%3D1554443&cc=1554443&lang=cs&i=30> (7. 9. 2025).

[28] SA v Bytči, evangelický církevní sbor Závada, matrika zemřelých, 1842–1898, inv. č. 1592, fol. 29, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMV-BN5?wc=9P31-T32%3A107654101%2C121397701%2C121585701%2C121590301%26cc%3D1554443&lang=cs&i=153&cc=1554443> (7. 9. 2025).

samotné matriky jednoznačně zodpovědět. Případ tedy ilustruje jak potenciál, tak limity matričních pramenů při rekonstrukci epidemiologických souvislostí.^[29]

Zcela výjimečnou formu nematričního zápisu představuje souhrnný přehled v matrice zemřelých římskokatolické farnosti Sokolníky (dnes součást obce Podhorany), jehož autorem byl farář Michael Losškó. Projevil se nejen jako důsledný zapisovatel, ale také jako svého druhu „demograf“ v moderním smyslu slova. Je třeba ocenit jeho důkladný přístup k matriční evidenci, kdy souhrnně zpracoval údaje z celého registru zemřelých (1807–1866), a to nejen pro soudobé potřeby církevní evidence, ale také pro další generace. Z tabulky, kterou kněz zpracoval, jsou zřejmé nárůsty počtu zemřelých v konkrétních letech. Duchovní to zdůraznil také v doprovodném textu pod tabulkou, v němž vysvětlil, že roku 1810 postihla Sokolníky epidemie neštovic a následně v letech 1831, 1849, 1855 a 1866 epidemie cholery. Vliv nákazy se nejsilněji projevil v roce 1855, kdy celkově zemřelo 135 osob. Oproti tomu v roce 1831 zemřelo ve farnosti 121 osob, v roce 1849 zemřelo 100 osob, a nakonec v roce 1866 celkově zesnulo 91 osob. V jiných letech, vyjma roku 1810, jsou počty zemřelých konstantní a významně nižší.^[30]

V tomto příkladu nestandardního matričního zápisu jsou propojeny dvě roviny povahy nematričních záznamů. První je reprezentována vpisky, které odrážejí individualitu duchovních prosvítající skrze vysvětlivky, poznámky, varování či různá doplnění evidence nad rámec prostoru vymezeného postupně stále více unifikovanými matričními tabulkami. Jde o zápisy, které faráři doplnili „mezi řádky“. Druhá rovina je statistická. Sumáře zemřelých za konkrétní rok mohly být běžnou součástí matrik (Golian, 2024b: 46), ovšem postup, který zvolil svědomitý farář ze Sokolníků, překračuje limity běžného součtu pochovaných. Jeho propočty překlenují propast více než sto padesáti let a promlouvají k současným badatelům jazykem demografických kategorií, i když ve velmi základní podobě. V tomto případě tedy kněz Michael Losškó přispěl k vyhodnocování matričních záznamů pro potřeby moderní kvantitativní statistické analýzy dat z církevních registrů.

[29] Přímo v souvislosti s cholerovou epidemií tento typ zápisu nebyl výjimkou. Podobný záznam lze najít například v matrice evangelické farnosti augsburského vyznání Kraskovo u Rimavské Soboty z roku 1855. U rolníka Pavla Baláže zemřelého na choleru je uvedeno, že nemoci podlehl 17. června „v *putování svém*“ v obci Čaba [sic] v Boršodské župě (dnešní Maďarsko; pravděpodobně byl název obce Csobaj), kde byl i pohřben. SA v Bytči, evangelický církevní sbor Kraskovo, matrika zemřelých, 1841–1891, inv. č. 722, fol. 52, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMH-YWJ?wc=9P3B-FMZ%3A107654101%2C112615301%2C128353901%2C128374502%26cc%3D1554443&cc=1554443&lang=cs&i=167> (3. 1. 2026).

[30] SA v Nitře, římskokatolická farnost Sokolníky, matrika zemřelých, 1807–1866, inv. č. 665, fol. 252, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-8BTH-LP6?wc=9PQ3-R9D%3A107654301%2C107660801%2C107660802%2C141467901%26cc%3D1554443&lang=cs&i=130&cc=1554443> (8. 9. 2025).

Zápis z roku 1873

Sondu do problematiky nematričních a doplňkových zápisů v matrikách zemřelých, které zachycují vlny cholerových epidemií v Horních Uhrách, uzavírá reflexe záznamu z pera evangelického duchovního z farnosti Turíčky (dnes součást obce Cinobaňa) na jihu středního Slovenska. Tamní farář vedl zápisy velmi pečlivě a příčiny úmrtí někdy doplňoval různými vysvětlujícími poznámkami. U data 20. července 1873 se objevuje zápis o úmrtí s diagnózou „*pretrhnutie vnitrnosti*“ Davida Urbančoka, avšak vzhledem k obavám z toho, že by se mohlo jednat o cholera, je informace doplněna přípisem: „*Mládenec tento z příčiny panující cholery jest behem 24 hodin pohrben.*“ Cholera v obci pak skutečně propukla o týden později, 27. července 1873, kdy je v registru nemoc poprvé zapsána jako příčina úmrtí.^[31] Podobné vysvětlující formulace jsou obecně v rámci matrik zajímavým zdrojem informací, a to především z hlediska problematiky identifikace různých medicínských diagnóz. V rámci výzkumu cholerových epidemií je třeba deklarovaným příčinám smrti věnovat zvýšenou pozornost, protože za zdánlivě jinou nemocí se mohla skrývat právě cholera (typicky by to byly různé formy zažívacích obtíží). Zda však bylo cholerou i „*pretrhnutí vnitřností*“, jak to matrika uvádí u zmíněného Davida Urbančoka, se již zjistit nepodaří. Stručný záznam o jeho skonu a pohřbu však opětovně upozorňuje na respekt, který lidé k epidemii měli i po několika desetiletích od jejího prvního masivního výskytu. Prevence, v tomto případě rychlý pohřeb, prozrazuje zodpovědný přístup obyvatel Turíček a zřejmě i strach, který byl, vzhledem k následnému propuknutí nákazy, oprávněný.

Závěr

Církevní matriky všech typů jsou mnohohrstevnatým historickým pramenem a jako takové mohou být v rámci historické vědy předmětem bádání hned několika disciplín nebo směrů. Digitalizace a zpřístupnění matričních knih prostřednictvím platformy FamilySearch zásadním způsobem rozšířily možnosti jejich systematického studia a umožnily badatelům pracovat s rozsáhlými soubory dat napříč regiony i konfesemi. Tato skutečnost výrazně usnadňuje heuristiku a otevírá nové interpretační perspektivy v oblasti historické demografie, sociálních dějin i historické antropologie.

Cílem předkládané studie bylo poukázat na jeden z možných způsobů výkladu a syntézy poznatků, které jsou v matrikách zemřelých obsaženy ve formě

[31] SA v Bytči, evangelický církevní sbor Turíčky, matrika zemřelých, 1833–1906, inv. č. 1425, fol. 19, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMY-RGM?wc=9PQM-FMH%3A107654101%2C110255601%2C120395701%2C120534102%26cc%3D1554443&lang=cs&i=99&cc=1554443> (8. 9. 2025).

nestandardních, nematričních, či alespoň doplňkových záznamů. Základní premisou prezentované sondy byl důraz na individuální projevy duchovních, kteří svými jedinečnými způsoby přinášeli svědectví o průběhu pěti hlavních vln epidemie, anebo zanechali v matriční knize specifickou formu památky prostřednictvím symbolu, kresby a zvýraznění. Tyto marginálie poukazují také na výzvu, s níž se musí vyrovnávat každý badatel pracující s matrikami z prostoru dnešního Slovenska. Tou je značná heterogenita vedení matriční evidence. Církevní registry zemřelých, navzdory platným předpisům pro jejich formální uspořádání, často dosahovaly unifikovaného charakteru teprve postupně v průběhu první poloviny 19. století.

Obecně lze konstatovat, že matrika je do jisté míry odrazem nejen demografické situace, ale také osobního přístupu těch, kteří evidenci zapisovali. Emocionální intenzita nematričních záznamů spojených s cholerou postupně klesala v souvislosti s přirozenou akceptací skutečnosti, že nákaza se stala součástí života tehdejší (nejen) hornouherské společnosti. Paralelně s tímto procesem se pozvolna ustalovala formální podoba vedení matričních knih, což však těm duchovním, kteří cítili potřebu se k choleře vyjádřit, nezabránilo ve vepsání poznámky, komentáře či vysvětlení tam, kde to považovali za nutné. Cholerové epidemie byly v tomto ohledu svým způsobem výjimečné, protože dosavadní výzkum ukazuje, že jiným chorobám se nedostávalo tolik zvláštní pozornosti. Právě tento rozměr analyzovaných příkladů z matrik zemřelých dovoluje nahlédnout problematiku cholerové epidemie z historicko-antropologické perspektivy. Zároveň otevírá pole pro další výzkum a odkrývání nových interpretačních rovin, které pokryjí sledované téma komplexněji co do množství i obsahu zkoumaného materiálu. V rámci dalšího výzkumu se nabízí celkové zpracování všech zachycených nematričních záznamů týkajících se cholery a jejich roztřídění do kategorií podle obsahových kritérií, případně kompletní edice zachycených zápisů.

References

Primary sources

Státní archiv v Bratislavě

Evangelický církevní sbor Krajné (Myjava), matrika zemřelých, 1837–1866, inv. č. 1203, fol. 146–147. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-FH7?wc=9P3D-2NT%3A107654101%2C109865701%2C121785601%2C121938601%26cc%3D1554443&lang=cs&i=44&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Sološnica (Malacky), matrika zemřelých, 1801–1853, inv. č. 2118, fol. 315–316. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-YX9Z-5M?wc=9P3Q-C6N%3A107654301%2C109608201%2C139567901%2C139591101%26cc%3D1554443&lang=cs&i=74&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Velké Leváre (Malacky), matrika zemřelých, 1801–1852, inv. č. 2595, fol. 175. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-YX9Z-5M?wc=9P3Q-C6N%3A107654301%2C109608201%2C139567901%2C139591101%26cc%3D1554443&lang=cs&i=74&cc=1554443>

61903/3:1:939F-1SK5-L?wc=9P3Z-6TG%3A107654301%2C109608201%2C139704701%2C139767301%26cc%3D1554443&lang=cs&i=133&cc=1554443 (1. 10. 2025).

Státní archiv v Bytči

Evangelický církevní sbor Kraskovo, matrika zemřelých, 1841–1891, inv. č. 722, fol. 52.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GT-MH-YWJ?wc=9P3B-FMZ%3A107654101%2C112615301%2C128353901%2C128374502%26cc%3D1554443&cc=1554443&lang=cs&i=167> (1. 10. 2025).

Evangelický církevní sbor Očová, matrika zemřelých, 1784–1870, inv. č. 943, fol. 145.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9T97-NFL?wc=9PQ9-HZQ%3A107654101%2C130802401%2C130825101%2C130836601%26cc%3D1554443&lang=cs&i=75&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Evangelický církevní sbor Partizánska Lupča, matrika zemřelých, 1783–1974, inv. č. 772, fol. 295.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RQV-9KZ8?wc=9P3G-SPD%3A107654101%2C118119901%2C118554301%2C118554302%26cc%3D1554443&lang=cs&i=627&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Rapovce, matrika zemřelých, 1799–1836, inv. č. 1100, fol. 263.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTM6--9ZCC?wc=9P31-4WG%3A107654301%2C110255601%2C138895501%2C950225201%26cc%3D1554443&cc=1554443&lang=cs&i=117> (1. 10. 2025).

Evangelický církevní sbor Turíčky, matrika zemřelých, 1833–1906, inv. č. 1425, fol. 19.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMY-RGM?wc=9PQM-FMH%3A107654101%2C110255601%2C120395701%2C120534102%26cc%3D1554443&lang=cs&i=99&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Turzovka, matrika zemřelých, 1813–1842, inv. č. 1215, fol. 261.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRQZ-9S81?wc=9P32-2NG%3A107654301%2C130141601%2C130616401%2C130616402%26cc%3D1554443&lang=cs&i=607&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Včelince, matrika zemřelých, 1813–1836, inv. č. 1456, fol. 190–191.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R1Y-GKL?wc=9P3Y-1XM%3A107654301%2C107715901%2C161768701%2C161773201%26cc%3D1554443&lang=cs&i=125&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Včelince, matrika zemřelých, 1837–1896, inv. č. 1459, fol. 78–79.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GT-MG-ZCM?wc=9PQM-ZJ3%3A107654301%2C107715901%2C161768701%2C138903401%26cc%3D1554443&lang=cs&i=48&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Velká Bytča, matrika zemřelých, 1813–1842, inv. č. 77, fol. 130–131.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRQC-9Z3L?wc=9P32-N38%3A107654301%2C114742501%2C129805801%2C129915501%26cc%3D1554443&lang=cs&i=478&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Evangelický církevní sbor Závada, matrika zemřelých, 1842–1898, inv. č. 1592, fol. 29.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMV-BN5?wc=9P31-T32%3A107654101%2C121397701%2C121585701%2C121590301%26cc%3D1554443&lang=cs&i=153&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Státní archiv v Levoči

Evangelický cirkevní sbor Čerenčany, matrika zemřelých, 1806–1853, inv. č. 281, fol. 90.

Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GT94-8D2?wc=9PQ9-RM3%3A107654101%2C112615301%2C127867401%2C127867402%26cc%3D1554443&lang=cs&i=358&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Šaca, matrika zemřelých, 1852–1869, inv. č. 811, fol. 306. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R7Q-9XQK?wc=9P3R-YWL%3A107654301%2C109211501%2C135493301%2C135493302%26cc%3D1554443&lang=cs&i=440&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Státní archiv v Nitře

Římskokatolická farnost Hájske, matrika zemřelých, 1861–1885, inv. č. 1154, fol. 28. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GBRP-YF9?wc=9PQS-3YQ%3A107654301%2C113169901%2C159138901%2C159144401%26cc%3D1554443&cc=1554443&lang=cs&i=30> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Nitra – Dolné Mesto, matrika zemřelých, 1785–1838, inv. č. 686, fol. 393. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-811P-PCK?wc=9PQQ-82C%3A107654301%2C107660801%2C110064602%2C141407101%26cc%3D1554443&lang=cs&i=166&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Římskokatolická farnost Sokolníky, matrika zemřelých, 1807–1866, inv. č. 665, fol. 252. Digitální kopie zpřístupněna na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-8BTH-LP6?wc=9PQ3-R9D%3A107654301%2C107660801%2C107660802%2C141467901%26cc%3D1554443&lang=cs&i=130&cc=1554443> (1. 10. 2025).

Secondary sources

Bazovská, S. 2017. Cholera a iné vibriózy. In Bazovská, S. et al. (eds.), *Špeciálna epidemiológia*, 32–35. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.

Cimmermanová, E. 1974. Matriky ako historický prameň. *Historický časopis*, 22, 71–83.

Derfiňák, P. 2016. Cholerová epidémia na severovýchode Uhorska v rokoch 1872–1873. *Annales Historici Presovienses*, 16, 115–140.

Derfiňák, P. 2022. Zdravie a choroby na stránkách katolíckych novín pre obecný ľud. *Historia Ecclesiastica*, 13, 255–264.

Drasche, A. 1860. *Die epidemische Cholera. Eine monographische Arbeit*. Wien: Druck and Verlag von Carl Gerold's Sohn.

Fazekas, C. 2024. Revolution, War, and Cholera in 1848–49: The Case of Hungary. *Austrian History Yearbook*, 55, 103–120.

Historický časopis. 2024, 72, 401–584.

Golian, J. 2022. Possibilities of Studying Epidemics of Cholera in Upper Hungary (Contemporary Slovakia) in the 19th Century. *Studia Historiae Oeconomicae*, 40, 61–78.

Golian, J. 2023. Ako skúmať epidémie? Možnosti analýz cirkevných matrik pri výskume epidémii 19. storočia na území dnešného Slovenska. *Kultúrne dejiny*, 14, supplement, 87–109.

Golian, J. 2024a. *Kapitoly z historickej demografie. Analýza cirkevných matrik a možnosti interpretácií*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda.

Golian, J. 2024b. Anti-epidemic Measures of the Hungarian Government in Reaction to the Cholera Wave of 1872/73. *Historický časopis*, 72, 479–511.

- Grósz, L. 1874. *Az 1872/3 évben uralgott cholerajárvány keletkezése, terjedése és lefolyása*. Budapest: Nyomatott a M. Kir. Egyetemi könyvnyomdában.
- Hegyi, E. 2024. Priebeh cholerovej epidémie v banskoštiavnickom regióne v roku 1831 (na príklade archívneho fondu Hlavného komorskogrófskeho úradu v Banskej Štiavnici). *Historický časopis*, 72, 585–599.
- Hlaváček, I. – Kašpar, J. – Nový, R. 1997. *Vademecum pomocných věd historických*. Praha: H&H.
- Kónyová, A. 2024. Slovenská historiografia o epidémiách na území Slovenska. *Annales historici Presoviensis*, 24, 36–46.
- Krištúfková, Z. 2005. Cholera. In Máderová, E. et al. (eds.), *Epidemiológia infekčných chorôb, II. časť*, 10–11. Bratislava: Herba.
- Linzbauer, F. 1861. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus III. Sectio IV*. Budae: Typis Regiae scientiarum universitatis Hungaricae.
- Mittheilungen aus dem Gebeite der Statistik*. 1869. Herausgegeben von der K. K. Statistischen Central-Commission. Fünftehnter Jahrgang. III. Heft. Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei.
- Liška, A. 2012. *Cholerová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii*. Prešov: Prešovská univerzita.
- Liška, A. 2022. Analýza zápisu o cholere z roku 1831 v matrike zomrelých rímskokatolíckej farnosti Liptovská Osada. *Historia Ecclesiastica*, 13, 236–248.
- Lopatková, Z. 2015. Cholerová epidémia z roku 1831 v okolí Trnavy: prevencia a ľudová liečba. In Haladová, S. (ed.), *Ľudová medicína a jej historické špecifiká*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 39–47.
- Peterka, J. 2006. *Cesta k rodinným kořenům. Praktická příručka občanské genealogie*. Praha: Libri.
- Revaj, Š. 1959. Čo nám hovoria matriky Žilinského kraja. *Vlastivedný sborník Žilinského kraja*, 3, 83–95.
- Sarmányová-Kalesná, J. 1991. *Cirkevné matriky na Slovensku zo 16.–19. storočia*. Bratislava: Odbor archívnictva MV SR.
- Šoltés, P. 2024. Sociálne dopady cholerových epidémií v Uhorsku v 19. storočí. *Historický časopis*, 72, 411–458.
- Šteflová, L. 2022. Dopady cholerových epidémií na evanjelické cirkevné zbory vo svetle dištriktuálnych protokolov. *Historia Ecclesiastica*, 13, 229–235.
- Tišliar, P. 2021. Stručný prehľad výskytu infekčných chorôb na Slovensku do 1. polovice 20. storočia. *Slovenská štatistika a demografia*, 31, 7–19.
- World Health Organization, Cholera, <https://www.who.int/health-topics/cholera> (1. 10. 2025).